

## HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

### HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/7-11>

**Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova**

Azərbaycan Dillər Universiteti  
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
m.tehmezova.adu.edu.az@bk.ru

### AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TERMINLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Açar sözlər: terminlər, alınma sözlər, üsul, elm sahəsi, mənşə*

#### **The main features of the terms used in the Azerbaijani language Summary**

Today, the process of introducing terms from other languages into the literary language of Azerbaijan continues. It is necessary to be able to use these terms, which have entered our language since the beginning of the XXI century. Any lexical unit used in an inappropriate place can cause problems for the development of the language in which it is accepted and lead to certain problems. Thus, when terms from other languages enter our language, it is necessary to use them in full accordance with the rules and laws that exist in our language. One of the main points we will focus on here is responsibility in linguistics, to be more careful. Although the overuse of derivation terms is sometimes welcomed by people, it is completely contrary to scientific language.

**Key words:** *terms, borrowed words, method, science, origin*

Dilçiliyin ən əsas məsələlərindən biri terminologiya və onun inkişafıdır. Hər bir dilin inkişafında həmin dilin terminologiyası mühüm rol oynayır. Terminologiyanın inkişafında müxtəlif sahələrə aid terminlərə diqqət verilir, təsnifatı verilir və həmin terminlər müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Elm və texnikanın fərqli sahələrində yaranan yeni anlayışların ifadə edilməsi üçün terminlər yaradılır. Bu terminlər meydana gələrkən ilk növbədə dilin lüğət tərkibinin daxili imkanları əsas götürülərək istifadə edilir. İstənilən bir dilin inkişafında cəmiyyətdə olan yenilikləri, hər ötən gün yaranan yeni anlayışları tək-cə bir dilin daxili imkanları üsulundan istifadə edərək adlandırmaq mümkün deyildir. Dilin daxili imkanları hesabına hər hansı bir anlayışın ifadə edilməsi üçün uyğun termin tapmaq mümkünsüz olduqda digər bir dildən bu anlayışı əks etdirən terminin hazır formada alınıb istifadə edilməsi ehtiyacı yaranır. Azərbaycan dilində terminlərin yaranma tarixi, inkişafı və funksional tədqiqi bir çox cəhətdən aktualdır.

Müasir dövrimüzdə elmi-texniki inkişaf, ictimai və siyasi həyatın davamlı şəkildə inkişaf etməsi müxtəlif dillərdə terminoloji sistemlərin daim dəyişməsinə, həmçinin inkişaf etməsinə təsir edir. Baş verən bu dəyişikliklərə diqqət yetirmək və terminologiyanın inkişaf etməsini düzgün şəkildə istiqamətləndirmək zəruri məsələlərdəndir. Terminologiya hər bir dildə elm və texnikada baş verən dəyişikliklərlə uyğunlaşmalıdır. Dilin terminoloji sistemi fərqli elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetika, leksika və qrammatikaya aid xüsusiyyətlərini də cəmləşdirir. Bu səbəbdən də digər dillərdən alınma terminlər və beynəlmiləl terminlərin axın etməsi dilə keçən terminlərin nizamlanması, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual məsələləri meydana çıxarır. Dilin daxili imkanları əsasında terminlər yaradarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

1) Semantik üsul 2) Morfoloji üsul 3) Sintaktik üsul 4) Kalka üsulu 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

Termin (lat. *terminus* — sərhəd, son hədd) — müxtəlif ixtisas və peşə sahibləri ilə əlaqədar sözlər (ixtisas sözləri). Terminlər hansısa sahənin predmetləri, halları, anlayışları üçün ixtisaslaşmış məzmun daşıyır. Müxtəlif elm sahələrinə aid olan peşə və ixtisas sözlərinə terminlər deyilir. Bir qayda olaraq, bu sözlər müəyyən elm sahələrində çalışan şəxslər tərəfindən başa düşülür. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri var. Məsələn, **həkim**: *validol, angina, pnevmoniya, hipertoniya*; **riyaziyyatçı**: *tənlik, çoxhədli, integral, sinus, tangens*, **bioloq**: *hüceyrə, sitoplazma, mitoxondri, xromosom*; **musiqiçi**: *piano, forte, soprano, bas, tenor* sözlərini başqa ixtisas sahiblərinə nisbətən daha çox işlədir.

Azərbaycan dilində, eləcə də dünya dillərində alınma terminologiya daha geniş yayılmışdır. Həm şərq, həm qərb dillərinə aid terminlər dilimizdə milli terminologiyaya üstələyir. Bu da elmin beynəlxalq xarakterindən irəli gəlir. Bir çox terminlər var ki, dünyanın bir çox dillərində eynidir.

Terminlərin çoxu alınma mənşəlidir, ancaq milli mənşəli terminlər də var. Milli mənşəli terminlər daha çox dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə kimi humanitar fənlərlə bağlıdır.

Terminlər iki yerə bölünür:

1.Yalnız termin kimi işlənən sözlər. Bu cür sözlər yalnız elm sahəsində işlədilir, bu sözləri həmin peşə-ixtisasla məşğul olan inasanlar anlayır. Məsələn, *vegetasiya, tangens, loqarifma, sarkazm, difraksiya* və s.

2.Həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənən sözlər. Bu cür sözlər isə hər kəs tərəfindən anlaşılır. Məsələn: *sifət, bucaq, güc, təyin, vurma, qüvvə, sürət, tərəf* və s.

Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izah deyildir. Terminlər, əsasən, elmi üslubda işlədilir. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar yalnız termin kimi işlənir. Məsələn, *relyef, qrafiant, fiksaj, akvarel, metafora, sinexdoxa* və s. Elə sözlər var ki, onlar həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənir. Məs: *aşiq, ada, bənd, isim, güc, bucaq, qüvvə, enerji, zərf* və s. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq terminlərdən bəziləri ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn: *ekran, solo, aspirin, arayış, protokol, soyuducu, komputer* və s. Terminlər çoxu alınmadır. Amma terminlərdən milli olanlar da var. Məsələn, *qoşma, çıxma, vurma, bölünən, bölən, arayış bölmə, qalıq*, və s.

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar;

- Yığcamlıq
- Yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq
- Emosionallığın olmaması
- Məcəziliyin, sətiraltı mənanın olmaması
- Çoxmənalılığın olmaması
- Əksər hallarda sinoniminin olmaması.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə uğurlu islahatların aparılması, elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış məfhumunu bildiren söz və söz birləşmələri termin adlanır. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın məzmunu malik olur. Terminlər elmi üslubda daha çox işlənir. Elmin, texnikanın incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Bura daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri çox vaxt ancaq həmin elmin mütəxəssislərinə, o elmi bilənlərə aydın olur.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müstəqillik dövründə də elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaranması üç istiqamətdə gedir:

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı
2. Beynəlxalq terminologiyaya əsaslanan termin yaradıcılığı
3. Türk dillərinin təsiri ilə termin yaradıcılığı

Birinci və üçüncü istiqamətlərdə terminlər yalnız bir dil əsasında yaranırsa, ikinci istiqamətdə isə terminlər müxtəlif dünya dillərindən alınır.

Terminlərin çoxu alınma mənşəli olur. Əlbəttə, milli mənşəli terminlər də az deyil. Belə terminlər daha çox humanitar (dilçilik, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq) elm sahələri üçün

xarakterikdir. Elm beynəlmiləl xarakter daşdığı üçün terminlər daha çox alınma sözlərdən ibarət olur. Elə anlayışlar da var ki, onlar həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə olunur. Terminlərin paralel işlənməsinə dair nümunələr:

proteza – səs artımı, assimilyasiya – səs uyuşması, dissimilyasiya – səs fərqləşməsi, mübaliğə - şişirtmə, təşbeh – bənzətmə.

Bəzi anlayışlar da var ki, onlar həm ərəb-fars, həm də Avropa mənşəli terminlərlə ifadə olunur; məsafə – interval, düstur – formul, ərazi – region, fəal – aktiv, inkişaf – dinamika, rəmz – simvol, istilah – termin, kinayə – ironiya – sarkazm və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin çoxu son illərin mətbuatında paralel işlənməkdədir. Təbii ki, müəyyən tarixi şərait bu cür paralelliyi aradan qaldıracaq, ya da təbii seçmə nəticəsində uyğun olan variantın işlənməsinə üstünlük veriləcəkdir. Məsələn, "tendensiya" beynəlmiləl termindir, tələffüzü bir qədər çətin, lakin publisistik üslubda ondan geniş istifadə olunur. Onunla paralel işlənən "ənənə" termini ərəb mənşəli söz olaraq dilə daha yatımlıdır. Bu müqayisəni potensial – imkan, informasiya – məlumat, teoriya – nəzəriyyə terminləri üçün də söyləmək olar. Son dövrlərdə terminologiyanın zənginləşməsində yeni yaranan və kəmiyyətə çox olan iqtisadi terminlərin böyük rolu var.

Məsələn: İpoteka – (yunanca hupoteka-girov) kredit almaq məqsədilə daşınmaz əmlakın, əsasən, torpaq və tikililərin girov qoyulması. İpoteka girovun elə formasıdır ki, girov qoyulan əmlak kreditora keçmir, borc alanda qalır.

Diskreditasiya – (fransızca disççediter sözündəndir, etibardan salmaq deməkdir) iqtisadi subyektin ona olan inamdan məhrum edilməsinə, onun nüfuzdan salınmasına və imicinin korlanmasına yönəlmiş qəsdən edilən fəaliyyətdir.

Depozit – (latınca depositum sözündəndir, saxlanmağa verilmiş əşya mənası daşıyır) kredit təşkilatına saxlanmağa verilmiş qiymətli kağızlar və pul vəsaitləri.

Avropa dillərindən alınaraq dilimizdə işlənən terminlərin kəmiyyətə artımı müstəqillik illərində daha çox müşahidə olunur. Müxtəlif sahələri əhatə edən bu yeni terminlər, əsasən, dilimizin fonetik, leksik, qrammatik normalarına uyğun olaraq işlənir. 1920-ci ildən 1990-cı ilədək termin yaradıcılığında rus dilindən və onun vasitəsilə başqa dillərdən termin alınması prosesi güclü idisə, 1990-cı ildən sonra Qərbi Avropa, xüsusilə ingilis dilindən alınan terminlər üstünlük təşkil edir. Müstəqillik dövründə dildə özləşmə, yəni alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması meyli müşahidə olunur. Bu baxımdan türk dillərinin, xüsusilə Türkiyə türkcəsinin təsiri hiss olunur. Ana dilimizin dövlət dili səviyyəsinə yüksəltdiyi, saflığının qorunub saxlanması uğrunda mübarizənin aparıldığı bir dövrdə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında termin yaratmaq, hətta ən mürəkkəb elmi anlayışları belə ifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinə ən çox terminlər ingilis dilindən keçmişdir. İngilis dili terminləri isə dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Rus dili vasitəsi ilə keçən terminlər əvvəlcə məhdud sayda insanlar tərəfindən işlədilsə də zaman keçdikcə geniş kütlə tərəfindən işlədilməyə başlayır. Bu isə yeni terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynayır. Xüsusi ilə müstəqillik illərində dilimizə texniki proseslər, texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq yeni terminlər daxil olmuşdur. İnformatika termini ilə əlaqədar bu dövrdə yeni terminlər Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Bu terminlərə *faks, fayl, bayt* və s. alınma terminləri nümunə göstərə bilərik və onlar müxtəlif cür təşkil olunur:

1) Fərqli dillərdən dilimizə keçərək yaranan terminlərin adətən birinci tərəfi avropa, ikinci tərəfi isə ərəb-fars mənşəli sözlərdən təşkil olunur: Məsələn, *mikrosənəd, beta-şüalar* və s.

2) Bəzi mürəkkəb terminlər hazır şəkildə alınır və dilə daxil olur: Məsələn, *mikrodisk, blok-sxem* və s.

3) Hazır şəkildə alınan söz birləşmələri də dilimizdə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Məsələn, *struktur linqivistika, elektron sxem* və s.

Tərəfləri müxtəlif dillərdən alınan terminlər özləri də qruplara ayrılır:

- a) Hər iki komponenti ərəb-fars mənşəli sözlərdən alınan terminlər
- b) Rus-avropa və ərəb-fars dillərindən alınan terminlər
- c) Tərkib hissələrinin ikisi də rus-avropa dillərindən alınan terminlər

Tarixdən bizə aydındır ki, Azərbaycan ərazisinə monqollar, ərəblər və farsların axını, məskunlaşması prosesi olmuşdur. Bunların basqını mədəniyyətimizi, xalqımızın birliyini məhv edə bilməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, ərəb və fars dillərindən dilimizə çoxlu sayda terminlər keçmişdir. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən sözlər başqa dillər vasitəsi ilə deyil birbaşa keçmişdir. Təbii ki, bu terminlər dilimizin qayda və qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən terminlər ticarət, mədəni əlaqələr və ən əsası islam dininin təsiri altında keçmişdir. İslam dininin təsiri nəticəsində dilimizə keçən terminlərə: *aşura (ərəb)*, *hədis (ərəb)*, *şəriət (ərəb)*, *mürid (ərəb)*, *şiə (ərəb)* və s.

Bundan əlavə ərəb və fars dillərindən dilimizə musiqi, hərbi, zoologiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. sahələrə aid olan terminlər daxil olmuşdur:

- 1) Tibbi terminlər: *dərman*, *müayinə*, *müalicə*;
- 2) Hərbi terminlər: *əsgər*, *cəbhə*, *zabit*;
- 3) Musiqi terminləri: *segah*, *dəstgah*, *dəf*;
- 4) Kimya və zoologiya terminləri: *xassə*, *zülal*, *zürəfə*, *mərcan*, *fil*, *naşatr* və s.
- 5) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *lətifə*, *vəzn*, *rübai*, *təkrir* və s.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində rus dilinin əhəmiyyəti böyükdür. Rus dili ilə Azərbaycan arasında mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi əlaqələr əsasən XX əsrin 20-ci illərindən sonra nüfuz etməyə başlamışdır. Rus dili Azərbaycan terminologiyasının zənginləşməsində əsas mənbələrdən biri olmuşdur. 1920-1930-cu illər rus dili terminlərin dilimizə daxil olduğu əsas dövrlərdən biri hesab edilir. Bu dövrdə müxtəlif siyasi və ictimai təşkilatların yaranması ilə əlaqədar müxtəlif terminlər dilimizə keçmişdir. Məsələn, *sovet*, *mənşevik*, *bolşevik* və s. Bu terminlər sabitləşərək vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Rus mənşəli terminlərin Azərbaycan dilinə əsas dövrlərindən biri 1930-1945-ci illər hesab edilir. Həmin dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi hərbi, geyim, rütbə, qoşun adları rus mənşəli terminlərlə zənginləşmişdir. Məsələn, *rota*, *minomyot* və s. Azərbaycan dilində olan rus mənşəli terminləri belə qruplaşdırma bilirik:

- 1) Tarix terminləri: *duma*, *çar*, *pristav* və s.
- 2) Texnika terminləri: *vinkler*, *jelonka* və s.
- 3) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *oçerk*, *povest* və s.
- 4) Dənizçilik terminləri: *teplaxod*, *burtik* və s.
- 5) Zoologiya terminləri: *treska*, *zubr* və s.

Bu dildən alınan terminlərin əsas cəhəti odur ki, həmin terminlər ilk əvvəl məhdud sferada işlənir, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra işlənmə sferası genişlənir və digər yeni terminlərin yaranması üçün baza rolunu oynayırlar. Dilimizdəki rus dilindən alınan bütün terminlər mənsubiyyət kateqoriyasının formaları üzrə dəyişir. Azərbaycan dilinin qaydalarına müvafiq şəkildə hallana bilir. Həmçinin rus dilində hal şəkilçilərinə malik olamayan terminlər də Azərbaycan dilində hallana bilir. Məsələn: *pianino*, *pianinonun*, *pianinoya* və s.

Rus dilindən yalnız cəm formasında işlənən isimlər alınarkən onların cəm formasını göstərən şəkilçi ya dəyişdirilir, ya da ixtisar edilir. Bu cür terminləri Azərbaycan dilində cəm şəkilçisi əlavə etməklə də işlətmək mümkündür. Məsələn: *sutkalar*, *mebellər* və s. Rus dilindən alınan söz və terminlərin böyük bir qismini mürəkkəb terminlər təşkil edir. Şübhəsiz ki, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsində bu terminlərin də rolu danılmazdır. Belə terminlərin hər iki tərəfi alınma sözdür. Başqa alınma terminlər kimi, mürəkkəb terminlər də dilimizin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işlənir. Amma birləşməni təşkil edən sözlərin yeri Azərbaycan dilində də dəyişdirilmir. Burada yalnız termini təşkil edən sözlərdəki şəkilçilərin yeri dəyişir. Məsələn: *партийный комитет* - *partiya komitəsi* və s.

Bugünkü dövrümüzdə də Azərbaycanın ədəbi dilinə başqa dillərdən terminlər daxil olma prosesi davam edir. XXI əsrin əvvəllərindən dilimizə daxil olan həmin terminlərdən yararlı şəkildə istifadə edə bilməyi bacarmaq lazımdır. Uyğun olmayan yerdə istifadə edilən hər bir leksik vahid qəbul olunduğu dilin inkişaf etməsinə problem yaradıb, müəyyən problemlərə gətirib çıxara bilir. Beləliklə, başqa dillərdən terminlər dilimizə daxil olarkən dilimizdə mövcud olan qayda və qanunlarına tamamilə uyğunlaşdırıb istifadə etmək lazımdır. Burada əsas diqqət yetirəcəyimiz məqamlardan biri dilçilikdə məsuliyyət, daha da ehtiyatlı davranmaqdır. Alınma terminlərdən həddən artıq istifadə olunması bəzən insanlar tərəfindən mülayim şəkildə qarşılanırsa da, elmi dilə tamamilə ziddir.



### References

1. Adilov M.Y., Verdiyeva Z.N., Agayeva F.M. "Explanatory linguistic terms" Baku: "Writer", 1989, 290 p.
2. Jafarov Nizami. Selected works. Baku: Elm, 2007, 352 p.
3. Abdurrahimov A.A "Art and professional names in the Azerbaijani language" Baku, 1998, 342 p.
4. Hajiyev A. Terminology in the Azerbaijani language. Baku, 2002, 124 p
5. Hasanov H. The use of dialect vocabulary in terminology. "Terminology issues", Baku, Science, 1984
6. Ismayilova M.A. Linguistic analysis of terms in the Azerbaijani language. Baku, Ozan, 2006, p.91
7. Gasimov I. Azerbaijani terminology, Baku, 2007.
8. Gasimov M.Sh. Basics of Azerbaijani language terminology. Baku, 1973, 186p
9. Mahmudov M. Linguistic terms and their regulation. Terminology issues; Baku: 2003, p. 184
10. Sadigova S.A. Terminology of the Azerbaijani language. Baku, Science, 2011, p.145 (2)
11. Veyselli F.Y. Basics of linguistics. Baku-2013, 417 p.
12. Mammadli N. Acquisition terms. Baku, Science, 1997.

Göndərib: 08.10.2021

Qəbul edilib: 24.10.2021